

ОСОБЛИВОСТІ СПРЯМОВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА УСПІШНОСТІ СОЦІАЛЬНО ЗНАЧУЩОЇ АКТИВНОСТІ СТУДЕНТІВ

Хохліна О. П., Сила Д. В. Особливості спрямованості особистості як детермінанта успішності соціально значущої активності студентів

Стаття висвітлює результати теоретико-емпіричного дослідження, присвяченого вивченню успішності найважливіших соціально значущих форм активності (діяльності та спілкування) студентів у зв'язку з особливостями їхньої спрямованості.

У дослідженні виявлено відсутність виразного домінування у студентів будь-якого виду спрямованості (особистої, ділової, суспільної). При цьому у них переважають професійні, комунікативні, учбово-пізнавальні та соціальні мотиви. Дослідження показало, що учбова діяльність (учіння) та спілкування студентами здійснюються переважно на високому та середньому рівнях успішності. Дані щодо спілкування засвідчили домінування у студентських групах продуктивного стилю взаємодії. При цьому досліджувані характеризуються високим та середнім рівнями успішності взаємодії за більшістю визначених показників - єдності цілей спільної активності; характеру відносин, що виникають між партнерами (доброзичливість); характеру активності партнерів у взаємодії. Водночас виявлено, що серед членів групи переважає низький рівень довіри.

Кореляційний аналіз даних показав наявність зв'язку між особливостями спрямованості особистості та рівнем успішності учбової діяльності й спілкування студентів: досліджувані з низьким рівнем успішності характеризуються спрямованістю на себе, з середнім – на

справу. Серед студентів з високим рівнем успішності не виявлено домінування певного виду спрямованості. Дані також показали, що у досліджуваних з високим та середнім рівнем успішності наявні професійні, учбово-пізнавальні та комунікативні мотиви; у досліджуваних з низьким рівнем успішності провідними мотивами є мотиви уникнення. Отримані дані є підставою для висновку про те, що особливості спрямованості студентів детермінують рівень успішності виконання ними діяльності та спілкування.

Ключові слова: спрямованість особистості, мотивація, соціально значуща активність, успішність активності, діяльність, учбова діяльність, спілкування, студенти.

Хохлина Е. П., Сила Д. В. Особенности направленности личности как детерминанта успешности социально значимой активности студентов

Статья освещает результаты теоретико-эмпирического исследования, посвященного изучению успешности важнейших социально значимых форм активности (деятельности и общения) студентов в связи с особенностями их направленности.

В исследовании выявлено отсутствие выразительного доминирования у студентов определенного вида направленности (личной, деловой, общественной). При этом у них преобладают профессиональные, коммуникативные, учебно-познавательные и социальные мотивы. Исследование показало, что учебная деятельность и общение студентами осуществляются в большей степени на высоком и среднем уровнях успешности. Данные по общению показали преобладание в студенческих группах продуктивного стиля взаимодействия. При этом испытуемые характеризуются высоким и средним уровнями успешности взаимодействия по большинству определенных показателей - единства целей совместной активности; характера отношений, возникающих между партнерами

(доброжелательность); характера активности партнеров во взаимодействии. В то же время выявлено, что среди членов группы преобладает низкий уровень доверия.

Корреляционный анализ данных показал наличие связи между особенностями направленности личности и уровнем успешности учебной деятельности и общения студентов: испытуемые с низким уровнем успешности характеризуются направленностью на себя, со средним - на дело. У студентов с высоким уровнем успешности не выявлено преобладания определенного вида направленности. Данные также показали, что в испытуемых с высоким и средним уровнем успешности доминируют профессиональные, учебно-познавательные и коммуникативные мотивы; в испытуемых с низким уровнем успешности ведущими мотивами оказались мотивы избегания. Полученные данные являются основанием для вывода о том, что особенности направленности студентов детерминируют уровень успешности выполнения ими деятельности и общения.

Ключевые слова: направленность личности, мотивация, социально значимая активность, успешность активности, деятельность, учебная деятельность, общение, студенты.

Khokhlina O. P., Sylva D.V. Features of personality orientation as determinants of the success of the socially significant activity of students

The article deals with the results of a theoretical and empirical research concerning the study of the success of the most important socially significant forms of activity (activity and communication) of students in connection with the peculiarities of their orientation.

The study revealed the absence of expressive dominance of a certain type of orientation (personal, business, public) in students. Moreover, they showed the prevalence of professional, communicative, educational, cognitive and social motives. The

study indicated that student learning and communication activities are to a greater degree at high and medium levels of success. Communication data showed a predominance of a productive interaction style in the student group. In this case, the subjects are characterized by high and medium levels of success of the interaction on the majority of certain indicators - unity of goals of joint activity; the pattern of the relationship arising between the partners (goodwill); the pattern of the partners activity in the interaction. At the same time, it was revealed that a low level of trust prevails among the group members.

Correlation analysis of the data showed the correlation between the orientation features of the individual and the level of success of educational activities and student communication: subjects with a low level of success are characterized by focus on themselves, with the average level- on the activity. Among students with a high level of success, no predominance of a certain type of orientation was revealed. The data also showed that professional, educational, cognitive and communicative motives dominate in subjects with high and medium success rates; in subjects with a low level of success, the motives of avoidance were the leading motives. The data obtained are the basis for the conclusion that the directional characteristics of students determine the level of success of their activities and communication.

Key words: personality orientation, motivation, socially significant activity, activity success, activity, educational activity, communication, students.

Постановка проблеми. В освіті набуває пріоритетів особистісно орієнтований педагогічний процес, у якому на перший план виходить унікальна цілісна особистість, яка має максимально реалізувати свої можливості у межах навчального закладу та досягти успішності у соціально значущій активності, зокрема в учбовій діяльності (учінні) та спілкуванні. У зв'язку з цим особливої актуальності набувають дослідження, спрямовані на визначення

причинної зумовленості (детермінації) такої успішності. Виходячи з суті досліджуваних явищ, психологічним чинником ефективності процесу та результату активності суб'єкта є спрямованість особистості. Незважаючи на актуальність проблеми та наявність присвячених їй значної кількості досліджень, недостатньо вивченим залишається питання детермінації успішності учбової діяльності й спілкування студентів, зокрема особливостями спрямованості їхньої особистості.

Формулювання цілей статті. Стаття присвячена висвітленню результатів проведеного теоретико-емпіричного дослідження, метою якого стало виявлення наявності та характеру зв'язку між успішністю соціально значущих форм активності (діяльності та спілкування) студентів та особливостями їхньою спрямованості особистості.

Виклад основного матеріалу. До основних форм активності людини відносять діяльність та спілкування. Діяльність визначається як специфічно людська форма ставлення до навколишньої дійсності, змістом якої є доцільне її перетворення (створення, зміна тощо); діяльність є активністю, що регулюється усвідомленою метою. У найбільш абстрактному та загальному визначенні категорія діяльності розкриває відношення «суб'єкт-об'єкт» (Б. Ф. Ломов). Людська діяльність за своєю суттю та призначенням є соціально значущою і оцінюється щонайперше за критеріями суспільної цінності. Провідною діяльністю студента є учбова, метою якої є засвоєння знань, умінь і навичок, необхідних для майбутньої професійної діяльності; самозміна, формування себе (С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв, В. В. Чебишева, Є. Г. Юдін, Б. Ф. Ломов, М. С. Каган, В. В. Давидов, В. В. Репкін, Д. Б. Ельконін, Г. В. Суходольський та ін.) [6; 17; 18 та ін.].

Іншою соціально значущою формою активності людини, щільно пов'язаною з діяльністю, є спілкування, суть якого розкривається у працях Г. М. Андреєвої, О. О.

Леонтьєва, А. Б. Коваленко, М. Н. Корнева, Є. І. Рогова, В. Г. Крисько, Л. Е. Орбан-Лембрик, І. П. Цимбалюк та ін., а передусім - Б. Ф. Ломова. Спілкування - самостійна та специфічна форма активності, результатом якої є не перетворена навколишня дійсність – матеріальний чи ідеальний предмет (як у діяльності), а відношення (стосунки), взаємодія з іншою людиною чи людьми. Якщо категорія діяльності розкриває відношення «суб'єкт-об'єкт», то спілкування - відношення «суб'єкт-суб'єкт(и)», в аналізі яких розкриваються не просто дії того або іншого суб'єкта або дії одного суб'єкта на іншого, а процес їх взаємодії, в якій виявляються сприяння (чи протидія), згода (чи протиріччя), співпереживання тощо (Б. Ф. Ломов). У спілкуванні результат відноситься передусім до тих або інших змін у свідомості, поведінці і властивостях людей, що спілкуються; ці зміни так чи інакше торкаються усіх учасників спілкування, але у різних людей вони можуть бути якісно і кількісно різними.

Результатом учбової діяльності студента у ВНЗ є його академічна успішність, яка фіксує в бальній оцінці рівень навчальних досягнень, а також вмотивованість, якість і способи розумової роботи, безперервний процес підвищення освітнього рівня тощо (Б. Г. Ананьєв, М. І. Мешков, Б. Г. Рубін, Ю. С. Колесников та ін.)[1; 8-10 та ін.].

Успішність спілкування пов'язується щонайперше з аспектом взаємодії, який акцентує увагу на акті організації спільних дій, що створює можливість спільної діяльності групи [12, с. 82]: будь-яка діяльність не буде здійснюватися успішно, якщо між тими, хто її виконує, не будуть налагоджені відповідні контакти та взаєморозуміння [7, с. 111]. Показники успішності спілкування, як свідчить вивчення проблеми, пов'язуються з продуктивним стилем взаємодії (за В. Г. Крисько) та основними функціями спілкування (за Б. Ф. Ломовим)[4; 6].

Успішність здійснення діяльності та спілкування зумовлена біологічними, психологічними, соціальними, соціально-психологічними та іншими чинниками. Особливе місце у такій детермінації належить психологічним чинникам, серед яких значну роль слід відвести спрямованості особистості.

Спрямованість розглядається як властивість, що найповніше презентує змістову сторону особистості та визначає її психічний склад. Спрямованість розглядається як система спонукань, яка зумовлює вибірковість відношень та активності людини. Основними складовими спрямованості є потреби та мотиви, ціннісні орієнтації, цілі та плани особистості, ідеали, інтереси, світогляд, переконання, установки та ін. Із суттю спрямованості найбільше пов'язані мотиви та мотиваційна сфера. Мотив – це причина, що спонукає до діяльності, спрямованої на задоволення певних потреб; мотив характеризується усвідомленістю причини, що є основою вибору дій і вчинків людини. Система домінуючих мотивів активності особистості утворює її мотиваційну сферу й визначає її спрямованість (С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв, О. Г. Ковальов, К. К. Платонов, В. М. Мясіщев, О. С. Прангшвілі, О. В. Лішин та ін. [5; 11; 13; 15; 17 та ін.]).

На емпіричному етапі дослідження 1) вивчалися спрямованість особистості та успішність соціально значущих форм активності студентів – учбової діяльності (учіння) та спілкування; 2) з'ясувалися наявність та характер зв'язку між досліджуваними явищами.

Вивчення спрямованості здійснювалося за видами – особиста, суспільна та ділова – за допомогою стандартизованої психологічної методики «Діагностика спрямованості особистості» Б. Басса [14]. Вивчення спрямованості доповнювалося виявленням у студентів за методикою А. О. Реана та В. А. Якуніна (модифікація Н. Ц. Бадмаєвої) [2] мотивації учіння, яку складають мотиви:

комунікативні, уникнення, престижу, професійні, творчої самореалізації, учбово-пізнавальні, соціальні.

Успішність учбової діяльності студентської молоді визначалась на основі аналізу навчальної документації – журналу та рейтингу академічної успішності. Успішність спілкування здійснювалося за показниками, що пов'язуються з основними функціями спілкування (за Б. Ф. Ломовим):

1) рівень єдності цілей спільної активності (що відповідає інформаційно-комунікативній функції спілкування) – використовувалась методика «Експертна діагностика інтерактивної узгодженості в малих групах» А. С. Чернишова, С. В. Саричова [16];

2) характер відносин, що виникають між партнерами (що відповідає афективно-комунікативній функції спілкування) – використовувались методики «Експрес-діагностика довіри» за шкалою Розенберга та «Діагностика доброзичливості» за шкалою Кемпбелла [16];

3) характер (рівень) активності партнерів у взаємодії (що відповідає регуляційно-комунікативній функції спілкування) – використовувалась методика «Експертна діагностика взаємодії в малих групах» А. С. Чернишова, С. В. Саричова [16].

Взаємодія передбачає участь двох компонентів: змісту і стилю. Зміст визначає, навколо чого або з приводу чого розгортається та чи інша взаємодія. Стель вказує на те, як людина взаємодіє з оточуючими. Відмічається, що можна говорити про продуктивний і непродуктивний стиль взаємодії. Продуктивному відповідають високий та середній рівні успішності спілкування студентів. Такий стиль являє собою плідний спосіб контакту партнерів, що сприяє встановленню і продовженню відносин взаємної довіри, розкриттю особистісних потенціалів та досягненню успішних результатів у спільній діяльності. Непродуктивний стиль співвідноситься з низьким рівнем успішності спілкування. Він характеризується втіленням в

ситуації взаємодії несприятливого стану існуючої системи відносин, яке сприймається й усвідомлюється таким принаймні одним з учасників взаємодії; ситуація взаємодії сприймається людиною як «конфліктна», «безвихідна», а при цьому переживаються тривога, напруженість тощо.

Суть показника «рівень єдності цілей спільної активності» у продуктивному стилі полягає в тому, що партнери спільно визначають як близькі, так і далекі цілі; в непродуктивному – провідний партнер висуває лише близькі цілі, не обговорюючи їх з партнером. Показник «характер відносин, що виникають між партнерами» у продуктивному стилі свідчить про доброзичливість і довіру, в непродуктивному – агресію, образу, роздратування; показник «характер активності партнерів у взаємодії» у продуктивному стилі передбачає бути «поруч з партнером», тобто кожному з партнерів займати активну позицію співучасника; в непродуктивному – бути «над партнером» - займати активну позицію лише домінуючому партнеру, а тому, хто підпорядковується, - пасивну позицію (В. Г. Крисько) [3, с. 107; 4, с. 53]. Зазначимо, що при визначенні наведених показників акцент було зроблено переважно на оцінці процесу, а не результату ефективності спілкування.

В результаті обробки отриманих емпіричних даних використовувалася наступна послідовність їх представлення: 1) особливості спрямованості студентської молоді; 2) успішність учбової діяльності (учіння) та спілкування студентської молоді; 3) співвідношення даних щодо успішності учбової діяльності та спрямованості студентської молоді; успішності спілкування та спрямованості студентської молоді.

Для виявлення наявності та характеру зв'язку між досліджуваними явищами, прояв яких неможливо виразити в числовому еквіваленті, використовувалась номінальна альтернативна шкала – здійснювалась побудова таблиць співставлення даних, у яких рівень зв'язку між досліджуваними явищами вимірювався % співпадінь

проявів досліджуваних явищ відповідно до значень ρ^s (коефіцієнт кореляції, що визначає ступінь взаємозв'язку між показниками).

У дослідженні взяли участь 46 студентів другого та третього курсів Національної академії внутрішніх справ, які навчаються за спеціальністю «Психологія».

У результаті проведеного емпіричного дослідження були отримані дані, аналіз та узагальнення яких показали відсутність виразного домінування у студентів будь-якого виду спрямованості (особистої, ділової та суспільної). При цьому у них виявлено переважання професійних, комунікативних, учбово-пізнавальних та соціальних мотивів.

Вивчення успішності соціально значущих форм активності студентів – учбової діяльності (учіння) та спілкування – показало, що вони здійснюються переважно на високому та середньому рівнях. Дані щодо успішності спілкування засвідчили домінування у студентській групі продуктивного стилю взаємодії. При цьому досліджувані характеризуються високим та середнім рівнями успішності взаємодії за більшістю показників - єдності цілей спільної активності; характеру відносин, що виникають між партнерами (доброзичливість); характеру активності партнерів у взаємодії. Однак відмітним стало те, що серед членів груп переважає низький рівень довіри.

Кореляційний аналіз отриманих даних щодо досліджуваних явищ дозволив виявити наявність зв'язку між особливостями спрямованості особистості та рівнем успішності учбової діяльності й спілкування студентів. Так, досліджувані з низьким рівнем успішності мають спрямованість особисту – на себе, з середнім – ділову – на справу. У студентів з високим рівнем успішності не виявлено домінування певного виду спрямованості.

Отримані дані показали також наявність зв'язку між мотивацією учіння та рівнем успішності учбової діяльності та спілкування студентів: у досліджуваних з високим та

середнім рівнем успішності домінують професійні, учбово-пізнавальні та комунікативні мотиви; у досліджуваних з низьким рівнем успішності провідним мотивом виявився мотив уникнення. Отже, отримані дані є підставою для висновку про те, що особливості спрямованості, як психологічної властивості, детермінує успішність як провідної діяльності, так і спілкування студентів.

Висновки. Емпірично доведено, що особливості спрямованості, як найбільш соціально зумовленої підструктури особистості, детермінують успішність соціально значущих форм активності студентської молоді. Виходячи з отриманих даних, важливим напрямом підвищення успішності учбової діяльності (учіння) та спілкування студентів є врахування й формування їхньої загальної спрямованості (особистої, ділової, суспільної) та мотиваційної сфери. Однак, повнота дослідження проблеми передбачає її подальше вивчення на більш масивній вибірці,; вивчення успішності діяльності та спілкування студентів у зв'язку з іншими вагомими складовими спрямованості особистості, зокрема: потребами, життєвими цінностями, які проявляються на свідомому та несвідомому рівнях, життєвими цілями та планами, інтересами, ідеалами, світоглядом, переконаннями, установками та ін. Залишається актуальною і проблема детермінованості спрямованістю особистості й інших видів діяльності, різних рівнів спілкування (з оцінкою не лише процесу, а й результату взаємодії) та ін.

Література

1. Ананьев Б. Г. Психология педагогической оценки / Б. Г. Ананьев. – Л.: Труды института по изучению мозга им. В. М. Бехтерева, 1935. – 146 с.
2. Бадмаева Н. Ц. Влияние мотивационного фактора на развитие умственных способностей: монография / Н. Ц. Бадмаева. – Улан-Удэ, 2004. – С. 151-154.

3. Корольчук М. С. Психологія: схеми, опорні конспекти, методики : навч. посіб. / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк, В. М. Марченко. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2010. – С. 99-108.
4. Крысько В. Г. Социальная психология: курс лекций / В. Г. Крысько. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Омега-Л, 2006. – С. 38-55.
5. Лишин О. В. Понятие «направленность личности» в отечественной и мировой психологии / О. В. Лишин // Мир психологии. – М. – Воронеж, 2008. – №2 (54). – С. 174-185.
6. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. – С. 242-324.
7. Максименко С. Д. Загальна психологія: навч. посіб. / С. Д. Максименко. – 3-є вид., переробл. і доп. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – С. 111-122.
8. Мешков Н. И. Психолого-педагогические факторы академической успеваемости / Н. И. Мешков. – Саранск: Наука, 1991. – 96 с.
9. Рубин Б. Г. Студент глазами социолога / Б. Г. Рубин, Ю. С. Колесников. – М.: Академия, 1980. – 142 с.
10. Семиченко В. Проблема педагогічного оцінювання / В. Семиченко, В. Заслужнюк // Рідна школа. – 2001. – № 7. – С. 3-9.
11. Скрипченко О. В. Загальна психологія. Хрестоматія: навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін.— К.: Каравела, 2008. — 640 с.
12. Степанов О. М. Основы психологии і педагогіки: навч. посіб. / О. М. Степанов, М. М. Фіцула. – 3-тє вид., переробл. і доп. – К.: Академвидав, 2012. – С. 79-88. – (Серія «Альма-матер»).
13. Степанов О. М. Психологічна енциклопедія / О. М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – С. 149-388.
14. Столяренко Л. Д. Основы психологи: практикум / Л. Д. Столяренко. – Изд. 11-е. –

Ростов н/Д: Феникс, 2009. – С. 380-390. – (Высшее образование).

15. Трофімов Ю. Л. Психологія. Підручник / Ю. Л. Трофімов, М. І. Алексєєва, П. А. Кириленко та ін. – 6-е вид., переробл. і доп. – К.: Либідь, 2008. – 560 с.

16. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 490 с.

17. Хохліна О. П. Загальна психологія. Хрестоматія: навч. посіб. / О. П. Хохліна, І. В. Кущенко, М. О. Гребенюк. – К.: 2013. – С. 665-727.

18. Хохліна О. П. Методологічні й теоретичні основи психології: навч. посіб. / О. П. Хохліна. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2014. – С. 139-162.

1. Anan'ev B. G. Psihologija pedagogicheskoy ocenki / B. G. Anan'ev. – L.: Trudy instituta po izucheniju mozga im. V. M. Behtereva, 1935. – 146 s.

2. Badmaeva N. C. Vlijanie motivacionnogo faktora na razvitie umstvennyh sposobnostej: monografija / N. C. Badmaeva. – Ulan-Udje, 2004. – S. 151-154.

3. Korolchuk M. S. Psykholohiia: skhemy, oporni konspekty, metodyky : navch. posib. / M. S. Korolchuk, V. M. Krainiuk, V. M. Marchenko. – K.: Elha, Nika-Tsentr, 2010. – S. 99-108.

4. Krys'ko V. G. Social'naja psihologija: kurs lekcij / V. G. Krys'ko. – 3-e izd., ispr. i dop. – M.: Omega-L, 2006. – S. 38-55.

5. Lishin O. V. Ponjatie «napravlennost' lichnosti» v otechestvennoj i mirovoj psihologii / O. V. Lishin // Mir psihologii. – M. – Voronezh, 2008. – №2 (54). – S. 174-185.

6. Lomov B. F. Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii / B. F. Lomov. – M.: Nauka, 1984. – S. 242-324.

7. Maksymenko S. D. Zahalna psykholohiia: navch. posib. / S. D. Maksymenko. – 3-ie vyd., pererobl. i dop. – K.: Tsentr uchbovoi literatury, 2010. – S. 111-122.
8. Meshkov N. I. Psihologo-pedagogicheskie faktory akademicheskoy uspevaemosti / N. I. Meshkov. – Saransk: Nauka, 1991. – 96 s.
9. Rubin B. G. Student glazami sociologa / B. G. Rubin, Ju. S. Kolesnikov. – M.: Akademija, 1980. – 142 s.
10. Semychenko V. Problema pedahohichnoho otsiniuvannia / V. Semychenko, V. Zasluzhniuk // Ridna shkola. – 2001. – № 7. – S. 3-9.
11. Skrypchenko O. V. Zahalna psykholohiia. Khrestomatiia: navch. posib. / O. V. Skrypchenko, L. V. Dolynska, Z. V. Ohorodniichuk ta in.— K.: Karavela, 2008. — 640 s.
12. Stepanov O. M. Osnovy psykholohii i pedahohiky: navch. posib. / O. M. Stepanov, M. M. Fitsula. – 3-tie vyd., pererobl. i dop. – K.: Akademvydav, 2012. – S. 79-88. – (Seriiia «Alma-mater»).
13. Stepanov O. M. Psykholohichna entsyklopediia / O. M. Stepanov. – K.: Akademvydav, 2006. – S. 149-388.
14. Stoljarenko L. D. Osnovy psihologi: praktikum / Red.–sost. L. D. Stoljarenko. – Izd. 11-e. – Rostov n/D: Feniks, 2009. – S. 380-390. – (Vysshee obrazovanie).
15. Trofimov Yu. L. Psykholohiia. Pidruchnyk / Yu. L. Trofimov, M. I. Aleksieieva, P. A. Kyrylenko ta in. – 6-e vyd., pererobl. i dop. – K.: Lybid, 2008. – 560 s.
16. Fetiskin N. P. Social'no-psihologicheskaja diagnostika razvitija lichnosti i malyh grupp / N. P. Fetiskin, V. V. Kozlov, G. M. Manujlov. – M.: Izd-vo Instituta Psihoterapii, 2002. – 490 s.
17. Khokhlina O. P. Zahalna psykholohiia. Khrestomatiia: navch. posib. / O. P. Khokhlina, I. V. Kushchenko, M. O. Hrebeniuk. – K.: 2013. – S. 665-727.

18. Khokhlina O. P. Metodolohichni y teoretychni osnovy psykholohii: navch. posib. / O. P. Khokhlina. – K.: Nats. akad. vnutr. sprav, 2014. – S. 139-162.